

ARISTOTELES

ÉS

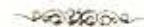
BEFOLYÁSA AZ ÚJ BÖLCSESZETRE

ÉS AZ ÉLETRE.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HABERER JONATHAN

LEVELEZŐ TAGTÓL.

PEST.

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKADÉMIAI KÖNYVTÁRSNÁL.

1887.

ARISTOTELES ÉS BEFOLYÁSA,

AZ ÚJ BÖLCSESZETRE ÉS AZ ÉLETRE.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

HABERERN JONATHAN L. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1867. június 17-ki ülésben.)

Ἀριστοτέλης ἐπὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης.

Xenophanes.

Eredetinek lenni — kevés kiváltságosnak tulajdona, s ritka azok száma, kik hivatva vannak az emberiség haladásának új utakat jelelni ki. Az a feletti fájdalomt enyhíti azon lassan-lassan erősödő meggyőződés, hogy nem kis szerencse a messzelátó s irányadó kalauzokat érthetni, s azoknak értelmesítését közvetíthetni; hogy ethikus eselekvény az is, ha őket magyarázván törekvési vágyat keltünk s ösvényt egyengetünk azoknak, kikre a történelem számot tart, kiket arra szemelt ki, hogy azt, mi ezerek kedélyében pitymallat-kori szürkületként a napjöttét leste, égtisztaságra derítsék fel, s őket mintegy útoszlopokul állítja fel, mind a mellett, hogy körülbelől minden fel van fedezve, de részint nincsen átlát-szólag összeállítva, részint pedig ismerik az emberek a nélkül, hogy alkalmaznák. (Arist. Pol. II. 2. 10.).

Mondják, hogy a föld valamennyi népe közt a görög az élet álmát legszebben álmodozta, hozzátehetjük, hogy legszebben gondolta is; eszméknek élt, eszméket valósított, mérték-tartást tanított s képviselt, s az emberi szellem minden mo-zzanatának monumentális kefejezést adott. Azért a humanis-

mus embere az utolsó lefolyt nehéz években, midőn a görög nyelv tanulása tanodáinkra erőltetett, csak is az eljárási mód felett búsult, lelkében pedig örült, hogy nincsen eltöltve, s a jövő iránt vigasztalódott, mert az ifjúság, mely oly társaságban serdül, minőbe a görög irodalom, az atticismus vezet, nem törpülhet el soha.

Egyiptom a régi világ gabonatára volt; — mivel azonban élete félszedségben folyt le, s a lélek ép nyilatkozatainak kellő tért nem engedett, bámulatos síremlékeken kívül nem hagyott semmit hátra; mumiáit a muzeumokba viszik szét, hol jegeczes kötöttségökben bámuljuk; szabadabban lélekzünk csak akkor, mikor a görög geniusokhoz fordulunk. Graecia victa artes agresti intulit Latio, s most is, hol irodalmának kincsei tudatosan kiaknáztatnak, végtelen befolyást gyakorol a nemzeti élet meggazdagítására.

Raphaelinek van festménye, mely az Athenei iskolának neve alatt ismeretes. Ennek magyarázói közt vita foly maiglan, az elfogadottabb nézet róla az, hogy Platót úgy adja elő, ki az ég felé mutat, Aristotelest, ki a földre tekint. Plato úgy viszonylik a földhez, mint boldog szellem, kinek kedve került ideiglenesen rajta szállást keresni. Ő itt nincs annyira azon, hogy vele megismerkedjék, mert előre teszi fel, mint inkább azon, hogy azt, mit magával hoz, s mit a világ nagyon is szükségel, nyájasan vele közölje. Ő a mélységekbe hat inkább azért, hogy ezeket lényegével betölthesse, mint hogy át és átvizsgálja. Ő fölfelé törekszik azon vágyalomban, hogy eredetében újra részesüljön. Minden nyilatkozata örökön egésze, jóra, igazra, szépre vonatkozik, melynek elébbre vitelét minden kebelben meglendíteni törekszik. Mit az egyesre nézve a földi tudásról magának elsajátít, az módszerében és előadásában elpárolog.

Plato ellenében Aristoteles úgy jellemeztetik: Aristoteles úgy áll a világ iránt mint férfi, a ki építész. Ő itt van — s feladata az, hogy működjék s alkosson. Ő a talajt vizsgálja, de nem tovább, csak míg alapra talál. Onnan kezdve a föld középpontjáig a többi közönbős előtte. Ő épületei számára alapkört húz, — mindenünnen anyagot szállít elő, rendez, felhalmozza azt, s szabályos alakban gula módjára a magas-

ságba emelkedik, mi alatt Plato, mint obelisz, vagyis inkább mint hegyes láng az eget keresi. Ezen jellemzésben helyes vonások a tapasztalati alapvetés, a rendezett emelkedés, az észtisztá pillantás, az ép gyakorlati tapintat, de a mennyiben oda hajlani látszik, hogy Aristotelest a megismerés csak annyiban érdekli, mennyiben gyakorlati jelenséggel bír, ellentmond tanának és eljárásának.

Sokan Aristoteles említésénél mindjárt a scholasticismusra gondolnak, de mi nem akarunk szolgálatba lépni ő hozzá, hanem vele társalkodva örök szerzeményein gazdagodni. Minden lépten nyomon idézeteket találunk tőle, mint homokos tengerpartokon a vándorköveket, s ideje már, hogy a csudatüneteknek eredetét mutassuk ki, s azon sziklagerincekhez haladjunk elő, melytől elszakadtak, s mely igen nagy behatással volt és van a felület légmérsékletére. — Az út fásasztó, előny nélküli, de a tek. Akadémia az igénytelen magyarázó és magyartó fáradozását méltányolván, azon kitüntetésben részesített, hogy ezen helyen — hazánk színe előtt — szólhassak Aristotelesről s befolyásáról a bölcsészetre és az életre.

A rómaiak Aristoteles nézeteivel oly módon ismerkedtek meg, mint sokan Kant tanával Krug által, maga Aristoteles kevés követőre talált, a római nép praktikus szelleme Aristoteles speculativ fontosságát, fel nem fogta. . . . Cicero, mint Eklektikus böngészetileg járt el; bölcsészeti iratairól megvallja, hogy *ἀποργαγα*, minore labore fiunt, verba tantum affero, quibus abundo. (Ad Atticum XII.) A második század második felében Aphrodisiabeli Sándor tüzetesebben foglalkozott a Stagirita bölcsészétével, s paraphrasiái által Aristoteles iratainak eszméibe behatolni igyekezett. Spongel Münchenben 1842. Bonitz Berlinben adta ki 1847; amaz quaestionum naturalium et moralium libros quatuor, ez Coment. in I. Met.

A harmadik században a bölcsészeti gondolkodás Alexandriában újra felkapott, s itt az új platonikusok ekstasisát s rajongását Aristoteles iratai vezették a korlátok közé. A negyedik században Dexippus és Themistius, az ötödikben Olympiodoros vallották a Peripathetikus bölcsészetet. A ha-

6. században Philoponos János legelőször alkalmazta Aristoteles bölcsészettét a keresztyén vallásra s segítségével harcolt a pogány tanodák ellen. Akkor Boëthius († 525) nyugaton fordítások és magyarázások által terjesztette Aristoteles iratait. A kilencedik században Skotus Erigena († 875) Aristoteles organumát hozta be a tanodákba, s Augustinus logikájának eltávolítása által szabadabb logikai műveltségnek nyitott utat. (Kaulich Gesch. der scholast. Philosophie Prag. 1863).

A tizedik századtól kezdve Arist. bölcsészete győzött Platón felett, s midőn a hitet a gondolat alakjában akarták felfogni, keletkezett a Scholasticismus. A bölcsészet studiumára nagy befolyással voltak az Arabok, kik oly gyorsasággal, minővel a keleten és a nyugaton áthaladtak, Aristotelessel kezökben a szellemi cultura fokain is áthaladván, egy időre a nyugat műveltségének képviselőivé váltak. — Nálunk a Török nem épített tanodákat s hozzánk nem hozott könyveket, hanem a meglévő kincseket is elvitte, de nem hogy tanuljon, hanem hogy Mátyás gyűjteményét hevertesse. — Al Kendi Bagdád-ban Aristot. műveit csudálta s magyarázta (Munk. Mélanges). A Bokharából származott Avicennáról († 1038 Hamadanban) beszéli a közlés, hogy Arist. értekezését a hallásról negyvenszer, Rhetorikáját pedig kétszázszor olvasta el; Algazil († 1111 Tussban) kézi könyvet írt Arist. Logikájához, Metaphisikájához és Physikájához (Gosche: Ghazzalis. Leben und Werke.) A kordubai születésű Averroes († 1198) fordításai és fejtegetései által a tizenkettedik század végén, nagyon elősegítette Arist. bölcsészettét, s a Scholasticusok Arist. tanulmányozásában fő kutforrásnak tekintették. Az Arab műveket, melyeket Arist. értelmesítésére írtak, a Rabinusok héber nyelvre fordították (Leviben Gerson); ezen héber fordításokból készültek a latin fordítások, s így könnyen értetjük, hogy a sokféle félreértés el nem maradhatott. Mennyire nem értették Arist. műveinek tartalmát s mennyire silányult a bölcsészet üres formává, Pipericorni peréből láthatni.

A tizenharmadik században Albertus Magnus († Cölnben 1280), ki Simia Aristotelisnek neveztetett sokat tett Arist. bölcsészettének terjesztésére, de még ő is az Epikureusok ne-

vét úgy magyarázta *ēti cutem jacentes*, a Stoikusokét *facientes cantilenas et recitantes in stoīs*. Az eleabeli és a stoikus Zenót egynek vette. Platót stoikusnak veszi. Albertus tanítványa Aquinói Tamas is Arist. műveit magyarázta.

A tudományok felélézése idejében görög tudósok indították a nyugotot, hogy Platót és Aristot. eredeti nyelvökben tanulmányozza s ez által felkeltették a törekvést a Scholastika tévedései és szörszállhasogatásaitól szabadulhatni. Olaszországban Gemistos és Trapezuntios György az eredetit tarták fel, de csak hamar aziránt vitáztak, Platónak vagy Arist. kelljen-e az elsőbséget adni; Bessarion közvetítőül lépett fel. A tizenötödik század végén Pomponatius Péter az új Peripatetikuskok vezére éles elműséggel s sikeresen harcolt a Scholastika ellen. Velence díszekedhetik azzal, hogy 1495—98 Arist. összes művei legelőször ott jelentek meg; Aldus adta ki Bondinus Sándor társaságában. Franciaországban Faber Jakab azon fáradozott, hogy Arist. felfogását terjeszse s a téves nézeteket róla oszlassa. Spanyolhonban Sepulveda és Vives Lajos szerezték a tudományos szellem ébresztése körül nagy érdemeket. A Coimbricensis philosophi e Societate Jesu Arist. természettani műveit sikeresen magyarázták, s Comentarai által sokat használtak.

Németországban Melanchthon vezetett Arist. méltánylására, s bölcsészettének befogadására; Erasmus pedig Grynaeus Simon segítségével Aristot. összes műveit adta ki Baselben (Bebelnél 1531.) Editio secunda 1539. Isingriniana 1550.

Azon időben Frankhonban a Collège de Navarre más irányú heves mozgalmaknak lett színhelyévé. Petrus Ramus Aristotelest szenvedélyesen megtámadta, s magisteri thesise: „Mind az mit Arist. tanított nem igaz“ nagy zajt ütött, s mint Magister is folytatta megtámadásait s jelesen a Logika és a Dialektika ellen kelt ki; Rómában pedig Patricius Ferencz mint Arist. ellensége kapott hirre. — Mindazonáltal a 16 dik században az érdeklődés Arist. iránt nem csökkent; Velenczében 1551 és 53 Arist. műveinek becses kiadása jelent meg Camotiustól, Frankfurtban pedig Sylburg eszközölt 1584—1587. gondos kiadást (II. rész öt kötetben), kiigazította az Aldinak hibáit leginkább Bessarion fordítására támaszkodva. Az ola-

szoknál pedig Avicorambonus ily ezimű művében: *Vera mens Aristotelis*, Romae 1590, kimutatta, hogy a bölcsész szellemében mélyebben behatolt. Casaubonus kiadásában Lyon 1590, csak az oldaljegyzetek becsesek.

A tizenhetedik században Pacius kiadta ugyan Aristoteles összes műveit Genfben 1605 és du Val is Párisban 1639 — 1654, de Aristotelest kevesen tanulmányozták, a ritkák egyike volt p. o. Zeidler Melchior, kinek műve: *Introductio in lectionem Aristotelis* most is igen tanulságos. A kor szelleme megváltozott, a tekintélyek nyomása ellen feltámadt, maga akart önállóan vizsgálni, járni, alkotni.

Aristoteles mellőzésében ünnepeltetett az önműködő szabad gondolkodás győzelme. Mint egy századdal előbb Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus de Hohenheim, melléknévvel Paracelsus Eremita az orvosokhoz fordulván intőleg szolt: El Galenussal, jöjjetek utánam, el a régiekkel, utánam! úgy most minden körben kikeltek a világ tanítója ellen. Amos Comenius az előbeszédben, mit *physikájához* 1633-ban írt, úgy nyilatkozik: Nincs szükség rá, hogy keresztyén emberre nézve Aristoteles legyen a bölcsész mestere; kell hogy magunk böleselkedjünk érzeink, eszünk s a Sz.-írás útmutatása szerint. Mert nem csak a régiek laktak a természet kertében, magunk is benne járunk. Hogy-ne használnók tehát mi is, mint ők, szemeinket, füleinket, orrunkat? Miért kellene nekünk más mint saját érzeink tanítása által ismerkedni meg a természettel. Miért ne nyitnók ki holt könyvek helyett a természet élő könyvét? hiszen abban többet lehet látni, mint amazok beszélnek, és ezen nézés több örömet és gyümölcsöt hoz, s ezen kívül sok századok tapasztalása túl vitt minket Aristotelesen.

Nagyobb hatása volt Cartesius fellépésének, szárnyainak csattogtatásával új repülésre tanította az új világot: bölcsészetének negatív elvével: de omnibus dubitandum est, bátorított az adótnak, az előfeltevéseknek elejtésére, pozitív elve cogito ergo sum, pedig az öntudatnak, az ennek titkait nyitotta meg a világnak. A lét és a gondolkodás ellentétének közvetítése tüzetett ki feladatúl. — Cartesius iskolája metaphysikus

kérdésekkel foglalkozván a logikát mint különös tudományt nem igen mívelte. —

Az új bölcsészlet önálló fejlődése egészen háttérbe szorította Aristotelest, s ámbár a genialis Leibnitzben a régiek befolyása félreismerhetetlen, Monasai kevésben térnek el az Atomoktól, a velünk született eszmék Plató eszméi, praestabilita harmoniája Aristoteles entelechiája, az ellenmondás elve, mit a megismerés alapelveitől állított fel, emlékeztet Aristoteles fejtegetésére a *metaphysika* IV. könyvében, — — még is Aristotelest csak nem elfelejtették, művei a könyvtárak vég-szekrényeibe kerültek, s csak formalis jelentőségének emléke maradt meg azoknál, kik a gondolkodás tudományának szerkesztésénél újra és újra Aristoteles kutatásaira vezettettek vissza.

A tizenhetedik században Aristoteles egyes iratai gerjesztettek figyelmet, Lessing a poetikának — ezen legregibb Aesthetikának — congenialis méltánylója, korától eltérő nézetének helyességét abban találta: hogy a dramatikus költészet lényegét tökéletesen úgy ismeri el, mint azt Aristoteles a görög színpad mesterműveiből elvonta. Dramaturgikus vitáiban érveit belőle merítette. A művet oly csalhatatlannak ítélte, mint Euklydes elemeit. A század végén Garve magyarázta s fordította az *Ethikát*, s Buhle az összes műveknek kiadását szándékolta, de a vállalat bevégtelenül maradt.

A tizenkilencedik század rázkódtatásai után, hol minden kö volt megingatva, az alapok vizsgálására szöllített a világ, a historikus érzet felébredt, minden tanulmányozás tulajdonképpen historikussá lett! keresték az összefüggést a múlttal, a dolgok genetikus menetét akarták tudni, a nyugtalankodás egy neme az elemi tanodába, a szerényebb lakba is bevonult; — ezt a hangulatot oly szépen mint igazán rajzolja Humboldt mondván: A mystikus szép az életben az, hogy a fiu túl vágyódik a dombokon, melyek születése helyét környezik, hogy ösztönöztetik átvándorolni a világot, kérdezni, kutatni, vizsgálni; de ha a nézésben és látásban elfáradott, megint a vágy keletkezik lelkében, visszatérni azon helyre, hol gyermekkorának játékait játszotta. Boldog a ki haza tér, mert a férfi tettek köre a haza, onnan hasson az emberiségre is.

Most Aristotelest tanulmányozva kezdték tanulmányozni, nyelvészek és bölcsesek versenyeztek egyaránt; a hiányos szöveg, a bölcsesti nyelv sajátosságai nem riasztották őket vissza. A gondolkodásban gyakorolt kor kérdezte mi ez a *τί ἐστιν αὐτόν*, mi ez az *ἐνέργεια* és *ἐντελέχεια*, mit jelenthet ez: hogy az, mi magában véve az előbbi, ez ránk nézve utóbbi, — hogy az mi ránk nézve az utóbbi, az az mi időbeli keletkezését tekintve az utolsó, ez magában véve vagy természetnél, alakjánál fogva az első, igaz-e, hogy az egész előbbi mint a rész, hogy az állam természeténél fogva előbbi mint az egyes és a család, időbeli keletkezésére nézve pedig utóbbi; igaz lehet-e az, hogy mindenben a kezdet, a vég *τέλος* is. Met. IX.

A munkaosztás elve szerint egyesek vették vizsga alá az egyes műveket: Brandis a Metaphysikát (1823) később Schwegler (48) és Bonitz (49) még maga Hengstenberg is fordítást adott (1824) melyhez Brandis az előbeszédet írta; — a tudományos lelkiismeretesség s buvárlati higgadság emléke Trendelenburg három könyve a lélekről (1833), Micheletnek Ethikája már második kiadásban jelent meg (1848), Zell et Waitz az Organont magyarázták, Stahr a Politikát külön ismertette; — Aristoteles összes műveit a Berlini akadémia adta ki 1831, Didot pedig Párisban 1848—1857.

Vérs a francziáknak Hegel munkáit hozta; — igen, de a mellett folyton folyvást Aristotelel is foglalkoznak: Ravaisson a metaphysikát tárgyalja Essai sur la Metaph. 1837 — 46, Pierron és Zévort fordították, Bartelemy St. Hilaire pedig 1837 óta egyre hozza az áttételeket; a nevezett évben megjelent tőle a Politika, 1846 a Psychologia, 56 az Ethika, 58 a Poetika, 62 a Physika.

Meiklejohn az angoloknak fordította Kant tiszta ész kritikáját; — igen, de Aristotelest el nem hanyagolják, Grote miután a görög nép realis életének történelmét a kútforrások nyomán megírta, idealis életének rajzát is adja, s Platón nevű művében (London 1865) igéri, ha élete megengedi, hogy még Aristoteles tanát is közre tegyék, s így husz évvel ez előtt adott ígéretét beváltván, hazája iránti kötelességét lerovandja.

Az olaszoknál Bonghi jeleskedik Aristot. magyarázásában, s így látni való dolog, hogy épen a kulturális nemze-

tek versenyezve foglalkoznak a Stagiritai hős műveivel, még pedig nem önnön maguk szellemi gazdagulása nélkül.

De mi tulajdonképen a realismus korában annak oka, hogy Aristoteles annyi jelest foglalkoztat és vonz, annyi buvárt erejének felhasználására ösztönöz, annyi kutatót újra visszavezet és édesget magához?

Az általános okon kívül, melynél fogva a gondolkodó a kísérlet megújításában és a tett kísérletek megvizsgálásában eljárásának helyességére nézve vél találni correctivumot, visszavezet Aristoteleshez azon körülmény, hogy nála egyesül az, mi ritkán tart lépést egymással, a legtöbb embernél pedig többnyire egymást kizárja: fogékonyság a ténylegesség megfigyelésére és bölcsesti gondolkodás, tapasztalási gazdagság és higgadt szemlélődés; ő mintaképe annak, hogyan kelljen az adottat lényegében felfogni, systemája követeli, hogy a terjedelmes megfigyeléssel a dialektikus fogalomfejlődést kössük össze, hogy a sok egyestől az összefűző összetes egységhez nyomuljunk elő.

Ha Plinius (H. N. VIII. 17. et 44.) közlése tulzottnak látszik is, hogy Sándor több ezer oly embert adott Aristoteles rendelkezése alá, kik vadászattal, madarászattal, halászattal foglalkoztak, s kik állatkertekre, méhkasokra, halastavakra, madárházakra ügyeltek, quae percuntando quinquaginta ferme volumina illa praeclara de animalibus condidit, s ha nagy-nak tetszik a 800 talentomnyi összeg, mit (Athen. IX. 58.) zoologiának szerkesztésére a világhódító nyert, annyi bizonyos, hogy sajátosságánál fogva az állatokat gondosan megfigyelte, s hogy saját megfigyelésének köszöni az állatok ismeretét, valamint másokéit is gondolkodva felhasználta, hogy theoriája épen saját műve.

Arist. zoologikus ismereteinek miben voltát szaktudósok ítélik meg; Lewis az angol tagadja, hogy korát túlhaladta; Meyer (Jürgen Bona Arist. Thierkunde Berl. 1855) sok kifogást tesz csoportosításai ellen, Lévêque Ch. (la physique d'Aristote et la science contemporaine Paris 1863) természettani ismereteit összehasonlítja a tudomány mostani állásával. De ha körünk méltán dicsekedhetik is haladásával, azt Aristotelestől el nem lehet tagadni, hogy az ő éles szeme a szerves termé-

szetben fedezte fel a folytonos átmenetet az élettelenről az élőre, a tökéletlenről a tökéletesre, hogy az állatvilág, mint egész, fokozatos haladás a tökéletlen fejletlen életalakoktól a mindig tökéletesebb alakra s hogy a természetben az anyag az alak felé törekszik. Ha a physikai és a végokok közti ellentétnek kiegyenlítése neki nem sikerült, fontolóra kell venni azt, hogy problema előtt áll, melynek oldásán a természettudományok még mai nap is dolgoznak.

A pszichológiára átmenvén azt találjuk, hogy a régi és az új psychologikus theoriák, bár mily álláspontot foglaljanak el a pszichológia ezen legrégibb tudományos fejtegetésében kapcsolási pontokat keresnek és találnak. Ez könnyen magyarázható, ha egyes tételei az összefüggésből kiszakíttatnak és subjectiv nézetek magyaráztatnak bele, — Arist. nem nyilatkozik szóbeszéd miatt — — művének tartalma gazdag, és a gazdagságból soknak jut valami, minden tekintetben irányadó. — Sajátos módszeréhez itt is hű marad, hogy abból, mi ránk nézve ismeretesebb, az empirice biztosból indulván ki, abból az elveket fejtegeti, s visszont az egyest az általánosból származtatja; kimutatja, hogy a tudás az általános, — az egyéni dolgokban egyenlően fennmaradó — tulajdonokra s a valódinak okaira, a dolog lényegére irányul, de másfelől az általánost csak az egyesből, az okokat a hatásból, a lényegét a tünetmennyből lehet megismerni s kell hogy az egyesnek tapasztalati ismerete az általánosnak tudományos megismerését okvetetlenül megelőzze (De anima III. 8. 432; a. 3.)

Herakleitos tana élt még akkor, hogy a szemek és fülek rossz tanuk, Parmenides is intette az embereket, hogy a rászédő érzékeknek hitelt ne adjanak, Platón alanyi eszménységében az *ἁπλοῦς ὄν*-t tanította; — s mit csinált Aristoteles? — kimutatta hogy a megérzés által áll az élő lény összeköttetésben a kül világgal. (De Anima II. 2.) A megérzés afficiáztatás (De anima II. 5.) külső tárgy által (De anima III. 2.) s e szerint receptív. A megérző a megérzés által nem válik minőségileg mássá (de anima II. 5. 5.), hanem csak céljának megfelelő működésre indíttatik. A megérzés közvetítői az érzékek, melyek száma ötre határolódik (de anima II. 9. III. 1.) Az egyes érzékek működése abban áll, hogy a meg-

érzettet befogadja — anyaga nélkül (III. 2. 4); mivel minden érzéknek külön energiája van, az az a benyomások külön körének befogadására szorítkozik, de egyszersmind egy időben különféle megérzéseket is különíteni kell, ez a kérdés támad, hogy mi a különítés közege és szerve? A közeg nem lehet anyagi (de anima III. 2. 10.), hanem kell, hogy a megérzések különbsége *ἐν τῇ*, valami egységes által, nyilvánuljon, — s ez a köz-érzék (III. 1. 7.). Így tehát a megérzések a közérzékben, az az a lélekben reflectálódnak, mely is mint concret általánosság a különböztetésben az egység. (de anima III. 7. 4.) Ezen egység, mennyiben a különfélék összefoglalja, számra és térre nézve oszthatatlan, nyilatkozataiban azonban szétválasztható, mert különfélék lassan lassan és egymásután érez meg és befogad, s olyan mint a pont, mely egység is, de haladásában már nem az, hanem kezdet is vég is, tehát kettő s szétválasztható.

A megérzések észrevevésekké derülnek, érzéki észrevevés nélkül lehetetlen a gondolkodás is (Anima III. 8.) Kínél valamely érzéki szerv hiányzik, annál a megfelelő tudás is hiányos.

Arist. elődeivel ellentétben védi az érzéki megismerés igazságát; mondja, hogy a kit az érzékek rászédnek, ez használásukban nem élt a kellő elővigyázattal. (Anima III. 3. 428. Metaph IV. 5. 6.); ha csalódunk, azt nem az érzékek okozzák mint ilyenek; mert az érzékek azon sajátost, mit észrevesznek p. o. a színt, a hangot st. mindig vagy majd nem mindig híven adják vissza, a csalódás akkor keletkezik, ha bizonyos tulajdonokat bizonyos tárgyakra vonatkoztatunk s olyat határozzunk, mit nem közvetlenül veszünk észre, hanem az észrevevésekből vonunk el. (Anima III. 3. 428. 5. 18.)

A lelki élet fejlődésének gazdagabb foka azon működés, mely az észrevevéseket ügyekszi megtartani, és ez a phantasia által történik, mely az érzéki észrevevésnek utóhatása a lélekben, valamely tárgynak képe mi bennünk, mit előbb észrevettünk, képlelés és képzelés, aztán (v. ö. Freudenthal. pg. 18.) képlelési működés. Ha az a működés előbbi észrevevésekre mint utóképp vonatkozik, az érzéki lélek a lehető legnagyobb fokot az emlékezés *μνήμη* fokát éri el. A tudatos emlékezés-ész-

mélés-visszaemlékezés, melyre csak egyedül az ember képes, mivel ő egyedül képes a megfontolásra; az emlé. ellenben az állatoknak is tulajdonítható.

De az észrevevéssel, annak képeivel s képlelési visszaemlékezéssel nincsen bevégezve a lélek; nagy a különbség a lélek és a szellem közt. A *rovs* általában véve a gondolkodási erő (Anima III. 4.), közelebből tekintve a *rovs* azon gondolkodási tehetség, mely az érzéken túlira vonatkozik és a legmagasabb elveket közvetlenül megismeri. Kimondja tehát hogy van igen sok psychologikus, mi nem logikus, s a legmagasabb elveket nem lehet a psychéből, hanem a *lógos*-ból magyarázni. S így sikertelen vállalat marad a metaphysikát a psychológiára építeni s maga Herbart is Psychológiáját mint tudományt a tapasztalásra, Metaphysikára, Mathematikára fektette (1825 és 1840.) nem pedig megfordítva.

A buvárok vitáznak arról, mit érthetett Arist. a *rovs pathetikós* és a *rovs poietikós* alatt. Tán nem magyarázunk belé semmit, ha a *rovs pathetikós* alatt a fejlődés azon fokát értjük, mely leginkább receptivitas és az észrevevéseket képlelésekké s gondolatokká idomítja át, azon fokot, melyről mondják, hogy nihil est in intellectu quod non erat in sensu; — a *poietikós* alatt azon állapotot, melyben érzékeit akaratosan foglalkoztatja s oly irányban, mely vizsgálásának tárgya, s melyet a haladottság és a megszilárdult gondolkodás fokán úgy szokás jellemezni: nihil est in sensu, quod non erat in intellectu.

Volkmann értekezésének végén, melyben Arist. psychológiáját tárgyalja, mondja, hogy a nagy gondolkodó műve nem felel meg egészen a három követelésnek, melyet psychologikus rendszerhez kötünk, t. i. hogy a lelki élet tünetényeit leírja, hogy azokat törvényeinek kimutatásával magyarázza s hogy azoknak összefüggését a lélek lényegével magával mutassa ki.

Nem felel meg azért, mivel az abstractio az empirián túl kunkorodik. — Az empiria nem hiányzik benne, sőt mondhatni, hogy némelykor tulságos sok; a lelki élet felett felhozott szellemi észrevételek mutatják Arist. psychologikus éles látását, de a belső műveleteket gyakran csak külső csoportokban állítja össze, s bár sokszor igen közel jár hozzá, még

sem fogja fel tulajdonképen az öntudatot, s a tétetett alakokból nem származtatja a tétetző alakot. Megengedjük; — de az öntudat magyarázása csak két ezredév munkásságának sikerült. Strümpell kifogása, melyet Arist. természetbuvárlatára tett, hogy a fősulyt inkább az okra sem mint az okozatra fekteti, psychológiájáról is áll.

Mind a mellett Arist. psychológiája saját becsét megtartja, s a psychologia historikus fejlődésének megértésére nélkülözhetetlen, sőt a legnélkülözhetetlenebb könyv marad. Hálásan kell elismerni a módot, melyen a materiálismust és a dualismust legyőzi, a parallelismust, melyet az állati és emberi lelki élet közt folytonosan von, az egésznek genetikus felfogását, azon ügyekezettel, hogy a lélek egyszerűségének exact fogalmához juthasson s azon vállalatot, mely fájdalom elszigetelten marad, hogy a képlelések kölcsönhatásának theoriáját felállítsa: mind ezek oly előnyök, melyek maradandók s miket új munkáknál fel kell használni. A lélek meghatározása, melyet adott: hogy a szerves étellel ellátott testnek czélműködése, entelechiája, méltán foglalkoztatja a gondolkodókat.

* * *

Ha Steinthalnak állítása (Charakteristik der haupsaechlichsten Typen des Sprachbaues. Berlin. 1860. p. 93.) igaz, hogy az emberek régóta szerteszét mindenütt beszéltek, de gondolkodni csak Sokrates óta gondolkodnak igazán és tisztán logice, úgy a gondolkodás tudatosságának kivívását még inkább Aristotelesnek köszönhetjük, a logika mint tudomány Aristot. re viendő vissza, a logikus gondolat — önmeghatározásra benne ébredett fel. Trendelenburg (Geschichte der Kategorienlehre p. 179.) úgy szól: mint már éles figyelem kívánta arra, hogy az emberek a nyelv hangjait különítsék, s a különböző végzetek nyomán különböző képzéseket különböztessenek s e szerint a hangok enyésző tengerében azilárd alakokat ismerjenek meg: úgy még nagyobb szellemi erő szükségeltetett arra, hogy a képlelések tarka végtelen különféleségében bizonyos rendet találjanak fel. Legközelebbben általános és egyes, szükségszerű és esetékes, igenlés és tagadás,

egész és rész még különböztetlenül állt. Azért Platón Philobus szerint az egynek és a soknak különböztetése, mint isteni feltalálás, mint prometheusi tűz tünt fel a földi gondolat körében. A megkülönböztetési kísérletek bevégeződtek Aristoteles Kategóriáiban, ezeknek felfogása és felállítása, a későbbi kritikának dacára, az újabb időkig megmarad, mint a logika elő meghatározása. Ezen példában is mutatkozott a kezdet egész meghatározó (determináló) ereje; s ez megint valami szép az életben.

Tudva lévő Kant állítása: Kritik der Vernunft Vorrede VIII., hogy a logika Aristoteles óta egyetlenegy lényeges lépést sem tehetett előre (a disjunctív ítélet felvévelét ha nem számítjuk.) Kant, ki a tiszta fogalmakat első csirájokig akarta követni az emberi értelemben, melyekben előkészülve nyugsznak, míg a tapasztalás által végre fejlesztetnek, Aristoteles kategóriáihoz csatlakozott, kiutasította belőlök a tér és idő meghatározásait s azokat, mint az érzékiség tiszta elemi fogalmait, különválasztotta az értelem fogalmaitól, a modális kategóriákat, melyek Arist. metaphysikájának alapjait teszik s ott tárgyaltnak, felvette s a kategóriák új systemáját állította össze. Kant szerint a nézés alakjai, tér és idő, az alanyban nyugsznak, a fogalmak pedig, melyek az egységet képviselik, az értelemben találhatók fel. Ezen nézet következtében az empirismus, mely a szellemet az anyagi dolgok uralma alá kényszerítette, elhagyatott, a szellem, mely eddig a tapasztalás szolgálatában volt, úrrá tétetett, a tapasztalás a gondolkodáshoz alkalmazkodik, s annak határozásai szerint teszi utjait. De a szellem ezen nyert sajátos fontossága mellett csak hamar lehetett észre venni azt, hogy ha a tapasztalás a szellemhez alkalmazkodik, akkor nem a dolgot tapasztaljuk mint magában van, keressük a dolgot s csak min magunkat találjuk. A szellem vélvén hogy megismerést nyert, ezen győzelemében elvágta magától a megismerést; győzelme csatavesztés volt. S így feladatul az tünt ki, hogy a megismerést oly módon kell felfogni, hogy a szellemnek adassék meg mi a szelleme és a dolgoknak mi a dolgoké.

Schelling a discursív gondolkodást előkelően lenézte, s az észnézést magasztalta; közvetlen intuitív megismerést aján-

lott. — E félszegség veszélye csak hamar észrevétetett, eljárása által a logika szükségét még jobban keltette. Kik azon kérdést tették, hogy keletkezik a követelt fogalom a mi gondolkodásunkban, azok psychologikus bevezetésekkel ügykeztek azt előkészíteni, kik pedig azt hitték, hogy a fogalom a tárgyat fedi (tegít) s így a dolgoktól a fogalom igazságának törvényét származtatták le, metaphysikus körökbe vezettettek át, s ezen irányban Hegel alakította át a logikát.

A logikus kutatások alapos szerzője nem ok nélkül ajánlja az újabb dialektikus bátorságnak a schematikus gyakorlatok fékét, kimondja, hogy kifogásait — az új eljárás ellen, melyekre Hegel iskolája méltánylással felelt, Herbarté hallgatott — nem lehet agyonhallgatni, hanem vizsgálni kell azokatsmegcáfolni. Azok helyessége vagy helytelensége feletti eldöntés, eldöntés az egész alap felett, s az alap dönti el az építmélet jövőjét.

Ugyan ő tanácsolja az organon studiumát, s szemelvényei köz kézen forognak. Szavai igazak: quae Arist. invenit, in stabilem philosophiae possessionem vertit. Quae exposuit, ea quoniam non dies commentus est, nec dies delebit; valuerunt per duo millia annorum; agrosuntur suspiciuntur vel ab his hodie philosophis, qui ab Aristotelis logica quam longissime recessisse videntur. Ut in geometria Enclydes, sic in logicis Arist. saeculorum vicissitudines ita superavit, ut uterque exemplar sit, in quod intueantur et aequales et posteriores. — Qui geometriae elementa petit ad Enclydis et evidentiam et elegantiam, qui logices, ad Aristotelis et subtilitatem et simplicitatem redire jubeatur.

* * *

Mi Aristoteles studiumához visszavezet s hozzá köt, ez a teleologikus világnézet s ezzel különösen a metaphysikában vagyunk. Metaphysika! — Ezen szónak kiejtésénél bizonyosak lehetünk, hogy ezen megjegyzés fog tétetni, korunknak nincs ideje metaphysikus kérdésekkel foglalkozni, anyaggyűjteményünk oly gazdag, s a nyüzsgés és keresés a természet buvároknál és a nyelvészeknél oly meglepő és eleven, hogy a rendezéssel várakozni kell, hogy az eredmény még nem kész, másfelől még nem átnézhető, s maga Arist. mondja, hogy oly

kérdések fejtegetéséhez csak akkor fogunk hozzá az emberek, mikor az élet szükségleteiről már gondoskodva van. Igen! — de hozzáteszi magasabb életcélok elérése és az élet nemesítése céljából; továbbá, mindenkor előnyös oly bevégzett rendszeren meggazdagodni mely a humanistikusan eszméket, miket évezredek gondolkodása igazokul ismert el és tüzött ki, tárgyal, előad, magyaráz és fejteget. Egész történelmünk eszmékérti küzdelem volt, azok segítségével fogunk győzni ezentúl is. Népdalai vannak a természeti népeknek is, culturalis hivatású népek eszméinek élnek.

Kant rendszeréhez híven s korának morálja irányában, állíthatta, hogy egyetlen egy theoretikus elfogadás sem teszi az embert erkölcsössé és soha nem teheti a moral alapját. De a bölcsészet történelme azt mutatja, hogy a legmélyebb metaphysikai elv egyszersmind a legethikusabb is, hogy a metaphysikai kérdések mikénti oldása határozza a gyakorlati életet is, Platótól kezdve mostanig.

Plató tana az, hogy az észme az *ὁρτος ὄρ* különítetten létező tér és idő nélküli lény, hogy rajta kívül semmi se bír lényeges létezéssel (*essentialis existentia*.) De az érzéki meglétet nem tagadhatván, azt *μή ὄρ*-nek nevezte, melynek csakugyan nem lehet valódi létet tulajdonítani, valami, mi mindig válik, de nincsen meg soha se. Ezen *ὁρ* *τὸ ὄρ*-ből a *δημιουργός* az eszmék mintájára a világot idomította, mely is azért a legjobbnak másolata, s a lehető legtökéletesebb mestermű. A világ láthatóvá tévése szükség volt középtagra, mely annak két elemét, az eszmét és az anyagot áthassa, és ezen középtag a *ψυχή*. A demiurgos tehát legelőször az eszményi és az anyagi elem vegyítéséből a világ lelkét képezte, s azt azon kiterjedésig nyújtotta ki, melyet a látható világ nyert, így lett a világ *ζῶον ἐμπυρον*.

A demiurgos még egyszer kevervén az elemeket, annyi egyes lelket teremtett, mennyi csillag volt, s minden léleknek külön csillagot jelölt ki, honnan leszállván testbe plántáltatik, hogy vele együtt a halandók nemzetségét képezze. A testbe plántált lélek halhatatlan lényegéhez halandó alkotórész jutott, s azért a lélek két részből áll *λογιστικόν* és *ἄλογον* — vagy is a *θεῖον* és a *θνητόν*-ból, mely utóbbi két részből, jobb és rossz-

szabbból áll. Metaphysikus előfeltevései minden sphaerában mutatkoznak: ezekre alapítja anthropologikus nézeteiben az ész, a lelket, a testet; psychologijában találjuk az észszerűséget, a bátorságot, az ésszélkülit; megismeréstanilag azokra építi a gondolkodást, a véleményt, a tudatlanságot, ethice a bölcsességet, a bátorságot, a higgadtságot, politice a kormányzókat, örök és a mesteremberek rendét. Államában az egyesnek személyisége nem juthat érvényre, a subjectivitas szabadsága erőszakosan elfojtatik, — metaphysikus nézete miatt, Spinoza az egy substantiára s annak két accidentiájára építette Ethikáját. Hegel Methaphysikájának hatásai még most is hullámszanak. —

Mint Aristoteles a természetben a haladó fokozatosságot felfedezte, s az egyest méltányolván psychologica kimutatta, hogy észrevevésünk szülte képzeléseink érzéki általánosra irányulnak, így p. o. a testről előbb van képzelésünk mint annak alkotórészeiről, fát igen sok ember ismer, de tölgy-e vagy cser, bükk-e vagy szilfa nagyon kevesen, mennyit rendez a tömeg a madár, a virág képzelése alá, minden nap tapasztalhatjuk; mint kiemelte, hogy képzeléseink időbeli fejlődése azoknak fogalmi következtetésével megfordított viszonyban áll, hogy t. i. az, mi magában véve az első, ránk nézve az utolsó; ránk nézve az egyes és az érzéki nagyobb bizonyosságu mint az általános, habár természeténél az általános bizonyosabb, mint mi belőle következik (de anima II. 2. III. és Metaph. 1. 2. V. II; VII. 4; IX. 8); mint a logikában arra tanított, hogyan kelljen az egyest a logikai általános alá rendelni úgy a metaphysikában a teleologikus elvet viszi keresztül, s megállapítja a teleologikus világnézetet.

Első bölcsészetnek nevezi Arist., — műveinek diaskenastai a természettani kutatásai után helyezték s így tapintatosan kijelelték az előfeltételeket s az időt, melyben lehessen azon tudománnyal foglalkozni, melyről Aristoteles megvallja, hogy van sok szükségesebb tudomány mint ez, de egy sem szebb, egy sem nemesebb és jelesebb, egy se szabad emberhez méltóbb, egy se királyibb, s ha igaz volna, mit a költők mondanak, de mi nem áll, hogy az Istenek irigykedők, ezt a tudományt irigyelhetnék az emberektől, tárgya a legistenibb,

mert a mindenség okaival, elveivel foglalkozik, a végök pedig csak Isten lehet.

Az első bölcsészetben vizsgálja Aristot. azon elveket, melyek a valóság minden sphaeraival közösek. Olyakat négyet lehet felállítani: alakot, anyagot, mozgató okot és célját; mivel azonban anyag vagy substratum mozgás által az alakjára vagy is a lényegére törekszik s abban célját, végét, találja, a négy elv kettőre olvad le s marad tulajdonképen anyag és az alak. Az anyag nem a *μήν*, hanem a még nem léte az anyag és alak egységének, az anyag a *δύναμις*, lehetőség, aravalóság, mely bevégeztségre törekszik és ezt éri az alakban, az alak tehát a valóság, a célterés, az *ἐντελέχεια*. Hogy a lehetőből actuale váljék, mozgás szükségeltetik, a mozgás átmenet egy állapotból más ellentétes állapotba, hol nincs ellentét, ott mozgás és változás, *κίνησις* sines (Metaph. VIII. 1. XII. 2.) Minden mozgás tehát kétféle létet tesz fel, valódit és ehetőt, mozgatót és mozgattat, s a mozgás csak úgy fogható fel, mint a valódinak hatása a lehetőre, az alaknak az anyagra. A valódi mindenkor megelőzi a lehető, s azért a mozgásnak amabból kell indulnia s azt céljára segitenie. (Met. VII. 7. IX. 9. XII. 3. XII. 5. XII. 7.) A mozgásnak mindig már lennie kell, mivé a mozgattott csak válik. Létezik háromféle: olyan mi csak mozgattatik de nem mozgát, (az anyag), olyan mi mozgát és mozgattatik (a természet), olyan mi csak mozgát de nem mozgattatik, ez a *πρώτον κινεῖν, καὶ τὸ οὐ κινεῖται* (Met. XII. 7; 2. 8. de anima III. 10.) Ez az anyag nélküli tiszta alak, a valódi a legmagasabb értelemben, ez mint egyes egyszersmind a legáltalánosabb is s mint a legtökéletesebb alak egyszersmind a világ mozgató ereje és célja, a legboldogabb lény, mert önmagát gondolja. Tökéletes az, mi legközelebb ő hozzá; a tökéletlenség a távollétnek fokozata szerén mérhető. —

A mozgás elvét felfogta az újabb bölcsészet s arra fejlődési theoriáját építette mondván: hogy a fejlődés sorozat, melynek tagjai egymásra következnek; ezen tagok nem disparat alanyok, melyek csak külsőleg egymáshoz soroztatnak; a fejlődési sorozat képeztetik egy alany által, mely a tagok sorozatkövetkezőkében önmagát mind és mind inkább

előhozza, minő p. o. valamely népnek történelme. Oly sorozat tagjai tüntetik elő egyenként ugyan azt az alanyt különböző fejlődési fokozatokon; a tagok — fokozatok.

Fejlődés tehát haladó foksorozat, mert benne a fokozatok egymáshoz viszonylanak mint alsóbbak és felsőbbek, s a mozgás az alsóbról a felsőbre történik előhaladólág. A haladás kieszközöltetik belőlről, a felsőbb ered az alsóbból vagy is az alsóbból hozatik elő a felsőbb. S így a fejlődés haladó önalkotás, melynek alapja magában a fejlődés alanyában bent van. (A fejlődést nem lehet kívülről alkotni és kívülről kormányozni, a fejlődés lehetősége és törvénye meg van alapítva ő benne, s így a fejlődés fogalma egyszerűen a szükséges és benmaradó productióban áll.)

Csak ott van fejlődés, hol benmaradó s szükségszerű productiónak helye van, a szükségszerű productió az igaz fejlődésnek kriteriuma. Valamely lény szükségszerűen fejlődik ha önnön magát előhozza; kell hogy haladjon addig, meddig még nem az, mivé fogalmánál fogva lennie kell, az az, mig eredeti rendeltetésének tökéletesen meg nem felel. Ezen belső tökéletlenség benmaradó ellenmondás, s az immanens ellenmondás — alapja az ő fejlődésnek. Hol benmaradó ellenmondások vannak, ott szükséges a fejlődés. — A fejlődés tehát az immanens ellenmondások haladó feloldása vagy is dialektikus művelet, mert dialektika az ellenmondások előhozása és megoldása.

Az új bölcsészet ezen tétele, hogy minden túl mutat magán, meg van támadva s ellene fel van hozva, hogy mindent a maga helyén lehet megmagyarázni, s hogy mindent maga fókán kell megérteni, — de nincsen megczáfolva. El van fogadva ez az elv, hogy az élet ellentétek közt forog, s hogy a feladat az ellentéteket megszüntetni és kiegyenlíteni, — de nagy figyelmet gerjesztett Trendelenburg, midőn Aristoteles nyomán az ellenmondás elvét, mely szerint ugyanazon egy dolognak ugyan azon egy időben ugyan azt nem lehet tulajdonítani is és nem is tulajdonítani ajánlva ajánlotta; — Aristoteles e részben is mester marad.

* * *

Legyen szabad néhány szót még a practikus bölcsészetről szólanom. A praktikus bölcsészetben kimutatja Aristoteles, hogy az ember miképen képzi be a tárgyvilágba belső lényegét, s hogyan valósítja azt cselekményeiben, még pedig részint az erkölcsös egyéni életben, részint pedig az erkölcsös közéletben. Ethika, Politika.

Nevezetes ez a különböztetés, hogy a természeti és a metaphysikai tárgyak tekintetében gondolkodásunk után gondolkodás vagy is, ott a valóság előzi az emberi gondolkodást, az ethika sphaerájában pedig a gondolat előzi a valóságot; a történelem gazdag ott, hol az emberiséget a szellemülés útján találja s följegyzí azoknak ügyekezését, kik az emberi lényeg valósítását elő meggondolt cselekményekben kísértik meg.

Aristot. ethikájának kiinduló pontja a psychologikus arravalóság, tetőpontja és célja a boldogság tehát metaphysikus. A természetes arravalóság nem mondható ethikusnak, tehát még nemerény, erény csak úgy keletkezik, ha a természetes ösztönzéshez a belátás járul és azt vezérli. A természeti arravalóság nem függ tőlünk, az erény ellenben a mi hatalmunkban van a tehettek velünk született, az erény gyakorlás által lassan szerzetetik (Eth. N. II. 1. X. 10.), ha az ösztönzés és a kívánság az ész uralmához szoktattatik (Eth. I. 23.). Az erkölcsös cselekvésnek végső kuforrása az akarat, és az akarat lényeges tulajdona azon szabadság, mellyel érzéki és észszerű közt dönt: mert az ember maga cselekvényeinek oka s tőle függ jónak vagy rosznak lenni. (Eth. Nik. III. 7.)

A bevégzett erkölcsiség csak ott található, hol a szabadság maga természetté vált. S így az erény állandó akaratminőség, szabad működés által szerzett szoktatás, az *ἥθος* származik az *ἔθος*-ból. — Azon kérdésre, hogyan keletkezik az erény a felelet az: se a természet se az oktatás által, hanem gyakorlás által, mert ámbár a természetes arravalóság — az erény szükségszerű feltéte és az ethikus tudás annak természetszerű gyümölcse, még is az erény sajátos lényege s a határozott akarat-irány csak folytatott erényes cselekvés által jöhet létre, (Eth. II. 1. II. 4. III. 1.) mely által az, mi előbb a szabad eltökéles volt, a jellem változhatatlan határozottságává válik. Az erénynek tehát három tényezője van, természetes

arravalóság, észszerű belátás, folytonosan folytatott szoktatás és gyakorlás. *φύσις, λόγος, ἔθος*. Pol. VIII. 12. 6.

Az erénynek előadásához tartozik a barátság is, az értekezést róla nem irigylette tőlünk a sora, találjuk azt az Eth. N. K. VIII. k. Ezen rajzból következtethetünk Arist. nemes lelkiületére, benne a baráti viszonynak erkölcsileg szép felfogását találjuk, nélkülözhetlennek mutatja ki, önzéstelennek követeli, természet parancsának mondja (Eth. IX. 9.) Aristotelelssel állíthatjuk, hogy nincsen ember, ki barát nélkül óhajthatónak tartaná az életet, *ἔχωρ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ πάντα*.

Az egyesnek erénye azonban és a tudomány, mely arra vezet és szoktat, nem elégséges addig, a meddig csak egyesekre szorítkozik, az erkölcsiség teljesen csak az erkölcsös közéletben valósíttatik s így az államba lép által. — De előbb legyen szabad még egy megjegyzést tennünk: Ethikája nem hideg moralizálás: az ember anthropologiko — psychologikus mivoltából indulván, őt céljához lényegéhez akarja segíteni és vezetni s ezt csak az államban látja elérhetőnek. Az állam alapja — a család levén, ezt a két kört mutatja fel az erény és az erkölcsiség apolójától s körül, s ez által alapítja meg az ethika módszerét, mely ezen az uton a mi álláspontunkon harmadik körül az egyházat tüzi ki, csak így az ethika nem fog abstractiókban forogni. — Család, állam, egyház az erény köre.

* * *

Mielőtt Aristoteles államtani theoriáját írta, tapasztalatilag járt el, s 158 állam alkotmányát bírálta meg *πολιτεῖαι* nevű munkájában; a munka elveszett, mint az idő tőlünk a három könyvet is irigylette, melyet a költőkről írt, mielőtt poetikáját szerkesztette. Villemain Montesquieu dicséretében reményt nyújtott, hogy a becses mű arabs fordításban Marocco mecseteiben meg van, s Bugeaud és Duvivier, két magas rangu katonatiszt, keresését ígérték, de meghaltak céljuk elérése előtt, s így el van temetve a régi kor *Esprit des lois*-ja. — Vajha nekünk sikerülne azt napfényre hozni.

Az állam célja szerinte a polgárok boldogsága (Polit.

III. 9), a boldogság pedig az erény akadálytalan érvényesítésében áll. Az egésznek java az egyesek jólétén alapszik, melyekből az egész össze van téve; a működésnek pedig, mely által a közjólét eléréndő, az egyesektől és azok szabad akaratától kell indulnia; az egységet az államban egyedül belőlről nevelés és művelés, nem pedig kényszerítő intézmények által lehet létre hozni. S így Arist. politikájában is döntő súllyal bír a metaphysikus tan, hogy az *oócia* egy *róde* *ti*, az egyes, ennek nyomán követeli, hogy az egész az egyesek jogosult érdekeinek kielégítése által épüljön, Plato pedig eszmetanához hű az egyest álladalmában elenyészteti, s kívánja, hogy az állam eltekintve az egyesek érdekeitől, czéljait vigye ki.

Mint az egyeseknél az erény megszilárdítására nagy tényező a szoktatás, úgy a közéletben is a nemes törvényhozás, mely a nevelést az erény teljes fogalma szerint szabályozza. Hol félszegen jár el, p. o. hol csak a gymnastikát pártolja, ott a vadság fog keletkezni, mely a vitézséggel ellenkezik. A nevelés tartson el a hetedik évtől a huszonegyedikig, vegye fel a maga körébe a grammatikát, a gymnastikát, a rajzot és a zenét; a zenének előadásánál a kedély nemesítése s az ethikus hatás legyen a fődolog, mint az összes nevelésnek főczélja az észszerűség megnyerése.

Az alkotmány szelleme és az állam vezetése legyen olyan, hogy mindenütt az emberileg nemest és szépet mozgassa elő. Figyeljen még az építésre is, mert a laknak minősége nagy befolyást gyakorol az erkölcsiségre.

Idő csatoljuk Aristoteles nagy ismerőjének ítéletét a politikáról: A végzés nem engedte Aristotelesnek, hogy politikus nézeteit oly teljesen, mint azt tervezte volt, mindenfelé ki is vigye, s ez által kétségen kívül nagy tudományos nyereségtől vagyunk megfosztva, de bevégezetlen alakjában is, melyben a politikát most bírjuk, a legnagyobb és a leggazdagabb, mit a régi korból, sőt ha az idők különbségét tekintetbe vesszük, a legnagyobb, mit egyáltalán véve a politikus theoria terén valaha nyertünk.

Mint Aristoteles a zenészetet méltányolta, úgy a művészetnek három czélt tűz ki: szolgáljon a nemes mulatságnak; csillapítsa az indulatokat, úgy hogy azokat megindítván, ter-

mészetesen folytatja le, leginkább pedig mozgassa elő az erkölcsös művelést.

Bámulat fogja elő az embert, ha meggondolja, mennyit dolgozott Aristoteles, s mennyit dolgozhat ember, ha tehetségei felhasználásában a kedvező körülmények által segítetik, ember, ki életével ezt az elvet, bizonyítja, hogy tudományos megismerés és erkölcsös akarás az ember boldogságának lényeges feltétele.

Aristoteles psychológiája a magyar közönség kezeiben van; kész a metaphysikája is, s nyomtatását várja és kéri. — Mit fogok még hozhatni, ez a Tek. Akadémia pártfogásától és az élet urától függ.